

УДК 343.13

ORCID id 0000-0001-6722-2829

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-1-13-176-183>

Теміров Черкас Мукаїлович,
суддя Середино-Будського районного суду Сумської області,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна

ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ БАЛАНСУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ СТОРІН У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.

***Анотація.** Статтею 22 Кримінального процесуального кодексу України (далі КПК України) закріплені положення, що визначають засаду змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. В їх основі покладена конструкція щодо самостійного обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом, для чого вони мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК України. Червоною лінією проходить закладена законодавцем позиція, що під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.*

Категорія «змагальність» вже тривалий час досліджується науковцями у різних галузях права. Між тим, на сучасному етапі розвитку процесуальної науки її поняття та зміст продовжує «смикати» уми правників. Кожний з пошукувачів в основу її елементів (ознак) закладає різні явища, а тому й на сьогодні відсутнє єдине розуміння цього правового феномену.

Ключові слова: кримінальне провадження, засада, змагальність.

***Annotation.** Article 22 of the Criminal Procedure Code of Ukraine enshrines the provisions that determine the principle of competition between the parties and their freedom in presenting their evidence to the court and in proving their persuasiveness before the court. They are based on the construction of independent defense by the prosecution and the defense of their legal positions, rights, freedoms and legitimate interests by the means provided for by this Code, for which they have equal rights to collect and submit to the court things, documents, other evidence, petitions, complaints, as well as for the implementation of other procedural rights provided for by the Code of Criminal Procedure of Ukraine. The red line is the position established by the legislator that during criminal proceedings, the functions of state prosecution, defense and trial cannot rely on the same body or official. The court, maintaining objectivity and impartiality, creates the necessary conditions for the parties to exercise their procedural rights and perform procedural duties.*

The category "competitiveness" has been studied by scholars in various fields of law for a long time. Meanwhile, at the current stage of the development of procedural science, its concepts and content continue

to "twitch" the minds of lawyers. Each of the searchers lays down different phenomena as the basis of its elements (signs), and therefore even today there is no unified understanding of this legal phenomenon.

The article traces the existing scientific views on the category "competitiveness", the legal position on this issue of the European Court of Human Rights (hereinafter ECHR), as a result of which the characteristics are formulated, which, in the opinion of the author of the article, are inherent in the principle of competitiveness as a legal concept (legal category). In particular, they are: normality, comprehensiveness (comprehensive nature), universal obligation, implementation of the law enforcement function.

Keywords: criminal proceedings, basis, competition.

Постановка проблеми. У статті відстежуються існуючі наукові погляди на категорію «змагальність», правова позиція у цьому питанні Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) за наслідками чого сформульовані ознаки, які на погляд автора статті, притаманні принципу змагальності як правовому поняттю (правовій категорії).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика щодо категорії «змагальність» була предметом дослідження таких вчених, як: Я. О. Мотовіловкер, М. М. Полянський, І. В. Тирічев, В. М. Савицький, Л. М. Лобойко, Т. М. Мирошніченко, Л. Р. Грицаєнко, М. А. Маркуш, Н. П. Сиза, М. І. Шевчук та багатьох інших юристів, які вивчали її під різні кутами наукового зору, отже висловлювали різні думки щодо її поняття та змісту.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку процесуальної науки категорія «змагальність» продовжує «смикати» уми правників. Кожний з пошукувачів в основу її елементів (ознак) закладає різні явища, а тому й на сьогодні відсутнє єдине розуміння цього правового феномену. Так М. М. Полянський дивився на змагальність як на метод пошуку істини у справі, який полягає «в змагальності сторін, здійснюваній і контрольованій за активної участі суду у розгляді справи» [1, С.100]. На думку Я. О. Мотовіловкера та І. В. Тирічева змагальність - це принцип (засада) кримінального процесу [2, С.62; 3, С.45]. Л. М. Лобойко вважає, що змагальність - це метод правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин [4, С. 50]. Окремі юристи визначають змагальність як форму процесу, де спір рівних сторін вирішується незалежним судом, а протиріччя, що існують між ними, виступають рушійною силою кримінального процесу [5, С. 75].

Як зазначає Л. Р. Грицаєнко змагальність це така побудова судочинства на основі виділення протилежних функцій обвинувачення та захисту, виконання їх різними органами та особами, які відокремлені від суду та наділені рівними правами для відстоювання своїх тверджень, а незалежному суду належить керівництво судовим процесом, активне дослідження обставин справи та вирішення її по суті [6, С. 188].

На міркування М. А. Маркуш «змагальність, як форма кримінального процесу, визначає положення суб'єктів у системі цього процесу, їх права, обов'язки й взаємини один з одним, а принцип змагальності є механізмом для її забезпечення» [7, С. 15-16].

М. І. Шевчук стверджує, що засада змагальності не виключає й не перешкоджає активної участі суду у процедурі дослідженні доказів під час судового розгляду, всебічному, повному та об'єктивному

дослідженню обставин кримінального провадження й пошуку судом об'єктивної (матеріальної) істини в кримінальному провадженні. Передумовою установлення обставин кримінального провадження є успішна організація судом рівноправного змагання сторін, що відбувається у напрямку створення судом рівних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків шляхом ухвалення відповідних процесуальних рішень і вчинення процесуальних дій [8, С. 9-10].

Значну увагу реалізації положень, що є змістом категорії змагальність, приділено ЄСПЛ, у практиці якого засаду змагальності прийнято розглядати як основоположну складову концепції «справедливого судового розгляду» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції, що також містить споріднені принципи рівності сторін у процесі та ефективної участі. Відповідним правилом гарантується «процесуальна» справедливість, тобто змагальні провадження, у процесі яких у суді на рівних засадах заслуховуються аргументи сторін. Справедливість проваджень завжди оцінюється їх розглядом загалом для того, щоб окрема помилка не порушувала справедливість усього провадження.

Так у рішенні у справі «Салов проти України» суд констатує, що ст. 6 Конвенції в цілому гарантує право обвинуваченого брати активну участь у судовому розгляді. Фундаментальним аспектом права на справедливий суд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторін, тобто обвинувачення та захисту. При вирішенні питання, чи мало місце порушення ст. 6 Конвенції суд має розглянути, чи був процес справедливим в цілому, включаючи апеляційне провадження та спосіб отримання доказів. Суд повторює, що принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип змагальності процесу. Більш того, принцип рівності сторін у процесі - у розумінні «справедливого балансу» між сторонами - вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити справу в таких умовах, які не ставлять цю сторону у суттєво невідгідне становище відносно другої сторони. Принцип змагальності процесу означає, що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитися з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, і відповісти на них [9].

У рішенні у справі «Матієк проти Польщі» суд повторює, що відповідно до принципу рівності сторін, який є одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, кожній зі сторін повинна бути надана розумна можливість викласти свою справу в умовах, які не ставлять її в суттєво невідгідне становище порівняно з протилежною стороною також нагадує, що для того, щоб обвинуваченому був забезпечений справедливий судовий розгляд, будь-які труднощі в захисті, викликані обмеженням його прав, повинні в достатній мірі врівноважуватися процесуальними судовими заходами [10]. Аналогічні висновки зроблені ЄСПЛ у справах *Jespers v. Belgium* (1980 p.) *Doorson v. The Netherlands* (1996 p.), *Foucher v. France* (1997 p.)

У рішенні у справі «Лазаренко проти України» суд наголосив, що принцип рівності сторін вимагає надання кожній стороні розумної можливості представляти свою справу за таких умов, які не

ставлять її чи його у явно гірше становище порівняно з протилежною стороною. Кожній стороні має бути забезпечена можливість ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргою, та надати власні зауваження з цього приводу. Під загрозою стоїть впевненість сторін у функціонуванні правосуддя, яке ґрунтується, зокрема, на усвідомленні того, що вони мали змогу висловити свої думки щодо кожного документа в матеріалах справи. Тим не менш, загальна концепція справедливого судового розгляду охоплює фундаментальний принцип змагальності процесу, вимагає, щоб особу, щодо якої порушено провадження, було проінформовано про цей факт. Невручення стороні належним чином судових документів може позбавити його або її можливості захищати себе у провадженні [11].

У рішенні у справі «Жук проти України», «Сейдовіч проти Італії» суд зазначив, що ст. 6 Конвенції в цілому гарантує, що особа, обвинувачена у вчиненні правопорушення, повинна за загальним правилом мати право бути присутньою та безпосередньо брати участь у судовому засіданні стосовно встановлення обґрунтованості кримінального обвинувачення щодо неї. Це право презюмується самим поняттям змагального провадження та також може походити з гарантій, встановлених підпунктами (c), (d) та (e) п. 3 ст. 6 Конвенції. Суд також виходить з того, що призначення змагальності процесу спрямоване не унеможливлення впливу на суд доказів, які одна з сторін не змогла оцінити та навести свої міркування (сторони повинні мати можливість знайомитися з усіма пред'явленими доказами і зауваженнями, отримувати копії документів); у кожній справі судом мають бути з'ясовані всі обставини, але, при цьому суд досліджує докази та пояснення, які подані сторонами або іншими суб'єктами лише у межах судового процесу [12, 13].

У справі у рішенні «Ferreira Alves (№3) v. Portugal» суд констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції по причині незабезпечення державою у цьому судовому провадженні дотримання принципу змагальності. Суд зауважив, що концепція справедливого судового розгляду, в аспекті дотримання засади змагальності, передбачає право сторін судового розгляду знати і висловлюватися щодо всіх поданих доказів або наданих пояснень, що мають суттєве значення та впливають на рішення суду таким чином, який може бути несприятливим для будь-якої із сторін; виключно сторони процесу можуть правильно вирішити, чи вимагає документ зауваження; хоча можна уявити виняткові обставини, коли деякі документи із матеріалів справи не можуть бути розголошені сторонам, оскільки, наприклад, вони є конфіденційними або пов'язані з державною безпекою право на змагальний процес для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції, як витлумачено судовою практикою, в принципі означає можливість учасників мати відповідні знання та можливість коментувати всі надані докази чи зауваження з метою впливу на рішення суду, подані навіть незалежним членом національної юридичної служби [14].

У сенсі доказів, що містять інформацію з обмеженим доступом ЄСПЛ сформована правова позиція, відповідно до якої труднощі, що постають для сторони захисту у зв'язку з нерозголошенням конфіденційних відомостей, повинні бути належним чином компенсовані процедурами, яких дотримуються судові органи. Відповідні процедури можуть передбачати надання стороні захисту

короткий виклад нерозкритих доказів. У будь-якому випадку варто надавати доступ до всіх матеріалів, що мають «життєво важливе» значення для вирішення справи по суті, а доступ до менш важливих доказів може бути обмежено.

Підводячи підсумок проведеному нами дослідженню напрацювань теоретиків щодо правової категорії «змагальність» та проблематики її реалізації на практиці, вважаємо за доцільне у тезовому вигляді висловити власні міркування з окресленого питання.

1. Змагальність є одним із фундаментальних принципів кримінального провадження, що визначає його типологію та побудову.

2. Основою змагальності є рівні права сторін, які є вільними в поданні слідчому судді, суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

3. Змагальність є гарантією реалізації прав учасників процесу, а також ключовим елементом балансу процесуальних прав сторін кримінального провадження.

4. Результатом змагальної процедури є прийняття слідчим суддею, судом рішення через оцінку обставин, що підлягають доказуванню в кожному конкретному випадку, на підставі доводів сторін, які у свою чергу ґрунтуються на зібраних ними доказах.

5. Деякі вчені не безпідставно виділяють (розрізняють) матеріальну та процесуальну (процедурну) справедливість, що має місце у рамках кримінального провадження [15, С. 11-12]. Як зазначає М. О. Карпенко погляд на положення закону, що містять поняття справедливість, дає підстави зробити висновок, що законодавець заклав у КПК України вимогу матеріальної та процедурної справедливості кримінального провадження. Іншими словами, наслідком кримінального провадження має бути справедливе по суті рішення з точки зору застосування кримінально-правових норм. Покарання або інші заходи кримінально-правового характеру мають перебувати у справедливому співвідношенні з тяжкістю та обставинами вчиненого кримінального правопорушення та особою винуватого. Крім цього кожній особі має бути забезпечена належна правова процедура, в межах якої вона у повній мірі реалізує свої права. Ця повністю корелює завданням кримінального провадження, зазначеним у ст. 2 КПК України [16, С. 166-168].

Підтримуючи наведені думки вчених, додамо, що, на наш погляд, саме змагальність сторін є базою процедурної справедливості, дозволяє учасникам процесу в повній мірі скористуватися правами, наданими законом у межах кримінального провадження.

6. Унормування змагальної кримінальної процесуальної процедури у національному законодавстві має поліструктурний характер, а саме: поряд із базовою ст. 22 КПК України, що визначає зміст засади «змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» кодекс містить низку норм, що надають «практичного життя» цьому принципу, обумовлюють його реалізацію під час досудового розслідування та судового провадження. Зокрема: закріплюють рівність прав сторін кримінального провадження, виокремлюють певні процедури, в рамках яких сторони шляхом змагальності можуть реалізовувати та відстоювати свої

права (наприклад, правила збирання доказів; процедура оскарження рішень, дій та бездіяльності під час досудового розслідування; порядок оскарження судових рішень тощо).

7. У науці кримінального процесу зверталася увага на той факт, що ст. 22 КПК України має дещо «обмежений» характер, оскільки визначає змагальність виключно між сторонами кримінального провадження, суб'єктами яких відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України є: з боку обвинувачення: слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, установлених цим Кодексом; з боку захисту: підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

Між тим зміст цього принципу не охоплює змагальності, що має місце в процесі відстоювання інтересів інших осіб, які в межах кримінального провадження або за його результатом можуть бути притягнуті до матеріальної або процесуальної відповідальності, або до них можуть бути застосовані інші заходи кримінально-правового характеру. Йдеться, наприклад, про особу, до якої може бути застосована спецконфіскація; цивільного відповідача; заставодавця, застава внесена яким звертається в дохід держави та зараховується до спеціального фонду Державного бюджету України у разі невиконання ним покладених на нього обов'язків а також, якщо підозрюваний, обвинувачений, будучи належним чином повідомлений, не з'явився за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду без поважних причин чи не повідомив про причини своєї неявки, або якщо порушив інші покладені на нього при застосуванні запобіжного заходу обов'язки тощо.

Крім цього в кримінальному провадженні фігурує низка суб'єктів не віднесених до сторін процесу, але які відстоюють свої інтереси у змагальній процедурі з іншими учасниками кримінального провадження. Йдеться, наприклад, про цивільного позивача.

Тому ми підтримує думку про те, що ст. 22 КПК України повинна зазнати законодавчої трансформації та охоплювати інтереси всіх суб'єктів, які у змагальній процедурі відстоюють власні інтереси.

8. Резюмуючи наведене вище спробуємо сформульовані ознаки, притаманні принципу змагальності як правовому поняттю (правовій категорії):

а) *унормованість*, яка полягає в тому, що відповідна засада має нормативний зміст, що знаходить своє відображення в базовій ст. 22 КПК України «Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості норм», а також інших статтях кодексу, які обумовлюють її реалізацію під час досудового розслідування та судового провадження.

б) *комплексність (всеохоплюючий характер)* означає те, що правила, які визначають зміст засади змагальності, розповсюджуються на всіх учасників кримінального провадження, які відстоюють власні інтереси в змагальній процедурі в межах кримінального процесу;

в) *загальнообов'язковість*, яка полягає в обов'язковості виконання приписів, що визначають зміст відповідної засади;

г) *реалізація правозахисної функції* означає, що органи та особи, які здійснюють кримінальне провадження, мають забезпечувати реалізацію прав учасників кримінального провадження для відстоювання ними своїх інтересів.

Висновок. Ознаками, що притаманні принципу змагальності як правовому поняттю (правовій категорії) слід вважати: унормованість, комплексність (всеохоплюючий характер), загальнообов'язковість, реалізацію правозахисної функції

Література:

1. Полянський Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Под ред. Карев Д.С. – Москва: МГУ, 1956. 271с.
2. Мотовиловкер Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса: учебное пособие. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1978. 96с.
3. Тыричев И. В. Принципы советского уголовного процесса. – М.: ВЮЗИ, 1983. 80с.
4. Лобойко Л. М. Методи і предмет кримінально-процесуального права. Прокуратура. Людина. Держава. 2004. № 7 (37). С. 42 – 51.
5. Полянський Н.Н., Строгович М.С., Савицкий В.М., Мельников А.А. Проблемы судебного права. - М.: Наука, 1983. 224с.
6. Грицаєнко Л. Р. Змагальність, диспозитивність, рівність сторін – принципи кримінального процесу. Держава та право. Вип. № 44. С. 188-194.
7. Маркуш М. А. Принцип змагальності у кримінальному процесі України: Монографія. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук В. М., 2007. 208с.
8. Шевчук М. І. Ініціатива суду та її межі у з'ясуванні обставин кримінального провадження під час судового розгляду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2015. 21 с.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 06.09.2005 року по справі "Салов проти України" (Заява N 65518/01) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 24.09.2007 року по справі "Матіек проти Польщі" (Заява № 38184/03) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : <https://khpg.org/1379486990>
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 27.09.2017 року по справі «Лазаренко проти України» (Заява № 70329/12 та 5 інших заяв) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c40#Text

12. Рішення Європейського суду з прав людини від 11.04.2011 року по справі «Жук проти України» (Заява N 45783/05) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_659#Text
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 01.03.2006 року по справі «Сейдович против Италиї» (Заява N 56581/00) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : [file:///C:/Users/USER/Downloads/001-119893%20\(6\).pdf](file:///C:/Users/USER/Downloads/001-119893%20(6).pdf)
14. Рішення Європейського суду з прав людини від 14.04.2009 року по справі «Феррейра Алвиш против Португалії» (Заява N 41870/05) [Електронний ресурс]. ... [Електронний ресурс]– Режим доступу : [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-194798&filename=CASE%20OF%20FERREIRA%20ALVES%20v.%20PORTUGAL%20\(No.%203\)%20%E2%80%93%20Russian%20translation%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-194798&filename=CASE%20OF%20FERREIRA%20ALVES%20v.%20PORTUGAL%20(No.%203)%20%E2%80%93%20Russian%20translation%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf)
15. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". 2011. №1(3) С. 1-12.
16. Карпенко М. О. Справедливість судового рішення як невід’ємна складова верховенства права // Кримінальний процес: сучасний вимір та перспективні тенденції : III Харків. кримінал. процесуал. полілог : присвяч. 90-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Ю. М. Грошевого (м. Харків, 10 листоп. 2021 р.) / редкол.: О. В. Капліна, В. І. Маринів, О. Г. Шило. – Харків: Право, 2022. – 189 с